

Byzantina Symmeikta

Vol 22 (2012)

BYZANTINA SYMMEIKTA 22

Βιβλιοκρισία: N. SINIOSSOGLOU, Radical Platonism in Byzantium. Illumination and Utopia in Gemistos Plethon, Cambridge(UK), Cambridge University Press, 2011.

Χρήστος ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ

doi: [10.12681/byzsym.1106](https://doi.org/10.12681/byzsym.1106)

Copyright © 2014, Χρήστος ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ Χ. (2013). Βιβλιοκρισία: N. SINIOSSOGLOU, Radical Platonism in Byzantium. Illumination and Utopia in Gemistos Plethon, Cambridge(UK), Cambridge University Press, 2011. *Byzantina Symmeikta*, 22, 413–429. <https://doi.org/10.12681/byzsym.1106>

N. SINOSSOGLOU, *Radical Platonism in Byzantium. Illumination and Utopia in Gemistos Plethon*, Cambridge (UK), Cambridge University Press, 2011, pp. xvi+454. ISBN 978-1-107-01303-2

Τὸ ἔργον ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸν Πρόλογο τοῦ συγγραφέα [στὸ ἐξῆς:σ.], τὴν Εἰσαγωγή καὶ τέσσερα Μέρη. Ἴδου οἱ τίτλοι των καὶ ἡ ἀντίστοιχη διάρθρωση: Προτάσσεται ἀναλυτικός, τρισέλιδος Πίνακας Περιεχομένων (Contents, σσ. v-vii), ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἤδη καταφαίνεται ἡ δαψίλεια τῆς ἐπιστημονικῆς συγκομιδῆς τοῦ σ., τῆς συντελεσμένης μὲ τὴν πολύμοχθη ἐργασία του, ἀλλὰ καὶ ἀπότοκος τῆς φιλοσοφικῆς του ἐμβριθείας καὶ τῆς πνευματικῆς του εὐμαρείας. Ἀκολουθεῖ ὁ Πρόλογος (σσ. ix-xii) καὶ ὁ Κατάλογος τῶν Βραχυγραφῶν (xiii-xvi). Ἔπεται ἡ ἀναλυτικὴ Εἰσαγωγή (Introduction: Plethon and the notion of paganism, σσ. 1-45) καὶ τὰ τέσσερα Μέρη τοῦ βιβλίου: Part I: Lost rings of the Platonist golden chain (σσ. 49-160), τὸ ὁποῖο ἀπαρτίζεται ἀπὸ τρία κεφάλαια, ἥτοι 1.Underground Platonism in Byzantium (σσ.49-92), 2.The Rise of the Byzantine Illuminati (σσ. 93-124), 3. The Plethon affair (σσ.125-160). Part II: The elements of Pagan Platonism (σσ. 161-323), τὸ ὁποῖο σύγκειται ἀπὸ τρία ἐπίσης κεφάλαια, ἥτοι 4.Epistemic Optimism (σσ.163-222), 5. Pagan Ontology (σσ. 223-277), 6. Symbolic Theology (σσ.278-323). Part III: Mistra versus Athos (σσ. 325-392), τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα μόνον κεφάλαιο, τὸ 7. Intellectual and Spiritual Utopias (σσ.327-392). Part IV: The path of Ulysses and the path of Abraham (σσ.393-426), τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖται ἀπὸ δυὸ κεφάλαια, τὸ 8. Conclusion (σσ. 395-417) καὶ 9. Epilogue (σσ. 418-426). Τὸ ἔργο συνοδεύει ἐκτενεστάτη Βιβλιογραφία (σσ. 427-446), διακρινομένη σὲ Primary sources (σσ. 427-429) καὶ Modern works (σσ.429-446). Ἀναλυτικὸ Εὐρετήριο (σσ. 447-454) κατακλείει τὴν καλαίσθητη αὐτὴ ἔκδοση.

Τὸ παρὸν βιβλίον εἶναι ἀπότοκο ἐρευνητικοῦ προγράμματος, χρηματοδοτηθέντος ἀπὸ τὴν Βρεταννικὴ Ἀκαδημία καὶ εὐγενῶς ὁ σ. εὐχαριστεῖ ὄλους ὅσους τὸν συνέδραμαν στὴν μελέτη του αὐτῆ (σ. xii).

Εὐστοχα τοποθετεῖ ὁ σ. τὸν προβληματισμὸ του γιὰ τὴν ἰδιάζουσα, πλὴν ὅμως ἐνδιαφέρουσα, προσωπικότητα τοῦ 14ου-15ου αἰῶνος, τὸν Γεώργιο Γεμιστό-Πλήθωνα.

Ὁ σ. ἐκκινεῖ ἐκ τῆς θέσεως ὅτι ὁ ὅρος «Byzantine» (Βυζαντινός) εἶναι ἀναχρονιστικός, ὡς πλεόν εὐστοχος κρίνεται ὁ ὅρος «Roman Orthodox» (σ. x). Ἐπισημαίνει μάλιστα ὅτι ὁ πλεόν πρόσφορος ὅρος εἶναι «Roman orthodox world (1393-1492)», οἱ ἴδιοι οἱ κάτοικοι τοῦ Κράτους θεωροῦσαν τοὺς ἑαυτοὺς τῶν Ρωμαίων τῆς Ἀνατ. Αὐτοκρατορίας (σ.4, σημ. 8). Ἐπὶ τῆς βασικῆς αὐτῆς θέσεως, ἡ ὁποία τίθεται ὡς ἀφετηρία γιὰ ὅποιαδήποτε περαιτέρω συζήτηση, ἃς μᾶς ἐπιτραπῆ νὰ ἐκφράσουμε τὶς ἰδικές μας ἀπόψεις.

Τὸ Βυζάντιο, ὡς Ἀνατολικὴ Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία, ἀποτελεῖ μετεξέλιξη τοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους, συνιστᾷ «τὴν ἐκχριστιανισθεῖσα ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία ἑλληνικοῦ ἔθνους» (Α. Heisenberg)¹. Θεωρητικὰ διατηρεῖ τὴν ρωμαϊκὴν ἰδέαν, μὲ τὴν πάροδο, ὅμως, τοῦ χρόνου σημειώνεται ὑποχώρηση τῶν ρωμαϊκῶν στοιχείων. Τὸ φαινόμενο τοῦτο εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς προελάσεως τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ τῆς ἑλληνοποιήσεως τῆς θεολογικῆς σκέψεως, ὅπως τοῦτο μαρτυρεῖται στὰ ἔργα τῶν Πατέρων τῆς Ἀνατ. Ἐκκλησίας. Ὁ διαχωρισμὸς αὐτὸς δὲν εἶναι ἄσχετος καὶ μὲ τὴν συνείδηση τῶν ρωμαίων χριστιανῶν, οἱ ὅποιοι πολὺ ἐνωρὶς ἄρχισαν νὰ ταυτίζονται ἐθνολογικὰ καὶ γλωσσικὰ μὲ τοὺς πνευματικὸς ἀνθρώπους τῆς Δύσεως καὶ νὰ ἐμπλουτίζουν τὴν Λατινικὴν Γραμματεία μὲ τὰ δικὰ τους ἔργα, ὅπως ὁ Μινούκιος Φήλικας μὲ τὸ ἔργον του *Octavius* καὶ ὁ σύγχρονός του Τερτυλλιανός (150-230 μ.Χ.) μὲ τὰ πολλὰ συγγράμματά του. Εἶναι γεγονός ὅτι οἱ ἀπολογητὲς αὐτοὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ εἶχαν καταλάβει ὅτι ἡ Ἀνατολὴ εἶχε ἐπιλέξει τὴν ἑλληνικὴν πορεία καὶ γλῶσσα, ἡ ὁποία βαθμιαία ἄρχισε νὰ κατακτᾷ ὄλους τοὺς χώρους τῆς Ἀνατολικῆς Αὐτοκρατορίας, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὄνομα «Ρωμαῖος»².

1. Πβ. Θ. ΣΤ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Τὸ ἰδεῶδες τῆς συναλληλίας. Κράτος καὶ Ἐκκλησία ἐξ ἀπόψεως ὀρθοδόξου, ἐν Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης (ἐκδ.), *Θεολογία καὶ κόσμος σὲ διάλογο. Τιμητικὸς Τόμος στὸν Καθηγητὴ Γ. Μαντζαρίδη*, Θεσσαλονίκη, 2004, 391-411 [=Θ. ΣΤ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Μετουσία Θεοῦ. *Φιλοσοφικὲς καὶ θεολογικὲς Μελέτες*, Ἀθήναι, Κέντρον Πατερικῶν Ἐκδόσεων, 2011, 391-411].

2. Π. Γ. ΦΟΥΓΙΑΣ, *Ἀθήνα-Φανάρι. Παραλειπόμενα*, Θεσσαλονίκη, Μαλλιάρης-παιδεία, 2006, 14-15.

Εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι ἡ λατινικὴ ὑπῆρξε ἡ ἐπίσημη γλῶσσα τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους κατὰ τὴν πρώιμη φάση τῆς ἱστορίας του. Ἡ σπουδὴ τῆς λατινικῆς εἶναι ἀπαραίτητη σὲ ὅσους ἀποβλέπουν σὲ δημόσια ἀξιώματα. Καὶ ἐὰν ὁ Λακτάντιος, κληθεὶς ἀπὸ τὸν Διοκλητιανό³, δὲν ἤυρε προθύμους μαθητὲς τῆς ρητορικῆς στὴν νέα πρωτεύουσα Νικομήδεια⁴, στὴν μετέπειτα νέα πρωτεύουσα τοῦ Κράτους, τὴν Κωνσταντινούπολη, δὲν φαίνεται νὰ ἀπουσιάζει ἡ σπουδὴ τῆς λατινικῆς. Μάρτυς εἶναι ὁ Λιβάνιος, ὁ ὁποῖος στηλιτεύει τὴν στροφὴ τῶν νέων πρὸς τὴν λατινικὴ γιὰ λόγους χρησιμοθηρικούς: *κακὸν δὲ ἔτερον σεισμὸν ἐπενεγκὸν τῇ τέχνῃ φυγὴ μὲν ἀπὸ τῆς τῶν Ἑλλήνων φωνῆς, πλοῦς δὲ ἐπ' Ἰταλίας ζητούντων κατ' ἐκείνους διαλέγεσθαι*⁵, διατυπώνοντας παραλλήλως τοὺς φόβους του μήπως ἡ διδασκαλία τῆς ἐλληνικῆς καταργηθεῖ διὰ νόμου⁶. Ἐκτὸς τοῦ Λιβανίου, τόσο ὁ *μεταλαβὼν ...ἀξιώματος Ρωμαϊκοῦ*⁷ Θεμιστίος (317-388), ὁ ὁποῖος καυτηριάζει τοὺς λατινοφώνους αὐτοκράτορες καὶ χαρακτηρίζει ἀναγκαίαν... *τὴν πάτριον καὶ Ἑλληνικὴν ἀποχρόντως μεταχειρίζεσθαι*⁸, ὅσο καὶ ὁ Συνέσιος⁹ περιφρονοῦν τὴν λατινικὴν. Ὁ Μ. Κωνσταντῖνος ἀπευθύνεται τῷ τῶν ἀγίων συλλόγῳ¹⁰ τῆς Α' ἐν Νικαίᾳ Οἰκουμενικῆς Συνόδου (ἀπὸ 14ης Ἰουνίου μέχρι 25ης Αὐγούστου 325) λατινιστί, ἡ ὁμιλία του μεταφράζεται *ἐλληνιστί-μετέβαλον δ' αὐτὴν Ἑλλάδι μεθερμηνευταὶ φωνῆ*, ὡς παραδίδει ὁ ἱστορικὸς Εὐσεβίος (260-339)¹¹,- ὁ αὐτοκράτορας *ἐπηκροῶτο... ἐλληνίζων τε τῇ φωνῇ ὅτι μηδὲ ταύτης ἀμαθῶς εἶχε*¹², γεγονὸς τὸ ὁποῖον ἀποδεικνύει τὴν βαθμιαία ἐπικράτηση τῆς ἐλληνικῆς μεταξὺ τῶν ἱεραρχῶν. Τὴν ὑπεροχὴ τῆς ἐλληνικῆς ἔναντι τῆς λατινικῆς κατὰ τὴν διατύπωση τῶν δογματῶν διατρᾶνώνει

3. Ὁ λατίνος χριστιανὸς συγγραφέας Firmianus Caecilius Lucius Lactantius, καταγόμενος ἀπὸ τὴν Β. Ἀφρική, ὑπῆρέτησε πρὶν ἀπὸ τὴν μεταστροφή του στὸν Χριστιανισμὸ τὸν Διοκλητιανό, ἐνῶ ὡς Χριστιανὸς διετέλεσε παιδαγωγὸς τοῦ γιου τοῦ Μ. Κων/νου, Κρίσπου στὰ Τρέβειρα (Trier).

4. Α ΒΑΣΙΛΙΚΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ πάτριος φωνή, *Πρακτικὰ Β' Διεθνῶς Συμποσίου «Ἡ ἐπικοινωνία στὸ Βυζάντιο»*, ἐπιμ. Ν. Γ. ΜΟΣΧΟΝΑ, [ΚΒΕ/ΕΙΕ], Ἀθήνα 1993, 103-113, ἐνταῦθα 103-104.

5. Λιβανίου, *Βίος ἢ περὶ τῆς ἑαυτοῦ τύχης* 214: 114, 18-20 (ed. NORMAN).

6. Λιβανίου, *Βίος ...* 234: 122, 24-28.

7. *Δημιουργία Κωνσταντίνου αὐτοκράτορος πρὸς τὴν Σύγκλητον ὑπὲρ Θεμιστίου* 21α: III σ. 125, 21-22 (ed. DOWNEY - NORMAN), Lipsiae, Teubner.

8. Θεμιστίου, *Φιλάδελφοι ἢ περὶ φιλανθρωπίας* 71c: I, σ. 106, 1-4 (ed. DOWNEY).

9. Συνεσίου, *Ἐπιστ.* 66:σ. 119, 10-11 (GARZYA).

10. Εὐσεβίου, *Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου βασιλέως, λόγος δ' 32: ὃν αὐτὸς ἐπέγραψε «Τῷ τῶν ἀγίων συλλόγῳ»...*

11. Εὐσεβίου, *Εἰς τὸν βίον...* 32.

12. Εὐσεβίου, *Εἰς τὸν βίον...* λόγος γ' 13,2.

ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς (β' ἡμισυ τοῦ δ' αἰῶνος), γράφοντας ὅτι ἀλλ' οὐ δυναμένοις διὰ στενότητα τῆς παρ' αὐτοῖς γλώττης καὶ ὀνομάτων πενίαν διελεῖν ἀπὸ τῆς οὐσίας τὴν ὑπόστασιν¹³, ὁμολογώντας ὅτι γνωρίζει ὀλίγα λατινικά: οὐ Ρωμαϊκὸς ἐγὼ τις τὴν γλῶσσαν οὐδὲ τὰ τῶν Ἰταλῶν δεινός¹⁴. Τέλος, οἱ σχετικοὶ νόμοι γιὰ τὴν παιδεία ἀναγνωρίζουν τὴν διγλωσσία καὶ βαθμιαίως ἢ ἐλληνικὴ γλῶσσα ἐπικρατεῖ στὸ ἀνατολικὸ ρωμαϊκὸ κράτος¹⁵. Ἡ ὀνομασία ὅμως Ρωμαῖοι, τὸ πολυθρύλητον τοῖς ἔθνεσιν ὄνομα καὶ ἐπίτιμον¹⁶, διατηρεῖται μέχρι τέλους. Ἀπόδειξις ὅτι ὁ Δημήτριος Κυδῶνης (1324/25-1397/98), μεσάζων τῶν αὐτοκρατόρων Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ καὶ Ἰωάννου Ε΄ Παλαιολόγου¹⁷, τιτλοφορεῖ τὸν συμβουλευτικὸν τοῦ πρὸς τοὺς κατοίκους τῆς αὐτοκρατορίας *Ῥωμαίοις συμβουλευτικὸς*¹⁸. Πολλὴ μεταγενεστέρως, κατὰ τὴν παλαιολόγειο ἐποχὴ, ὅταν λαμβάνει χώρα ἡ συνάντησις τῆς ὀρθοδόξου καὶ τῆς λατινικῆς σχολαστικῆς θεολογίας, παρατηρεῖται μία στροφὴ πρὸς τὴν λατινικὴ γραμματεία καὶ μεταφράζονται τόσον Λατίνοι λαϊκοὶ ὅσον καὶ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς. Ἄψευδεις μάρτυρες εἶναι οἱ μεταφράσεις τοῦ Μαξίμου Πλανοῦδη¹⁹, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἰδίου τοῦ Δημητρίου Κυδῶνη, τῶν δύο σημαντικῶν ἔργων τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτου (1225-1274), *Summa contra Gentiles* καὶ *Summa Theologica*²⁰,

13. PG 35, cols. 1124-1125.

14. Ἐπιστ. 173,1: Π 62, 1-2 (GALLAY). Α. ΒΑΣΙΛΙΚΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ λατινικὴ ρητορικὴ στὸ Βυζάντιο, *Παρουσία Ζ* (1991), 171.

15. Πβ. σχετικῶς Α. ΒΑΣΙΛΙΚΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ πάτριος φωνή, 105-109.

16. Θεοφ. Σμιοκάττης I 1,5.

17. Χ. Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, Μαρτυρίες Δημητρίου Κυδῶνη περὶ Πελοποννήσου, *Medioevno Greco* 5 (2005), 73-91. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Μαρτυρίες Δημητρίου Κυδῶνη περὶ Πελοποννήσου, *Πρακτικὰ Διεθνοῦς Συνεδρίου «Ἡ Πελοπόννησος κατὰ τὴν Δ΄ Σταυροφορία τοῦ 1204»* (Μυστρᾶς, 1-3 Οκτωβρίου 2004), Ἀθήνα-Μυστρᾶς, 2007, 363-387.

18. Δημητρίου Κυδῶνη «Ῥωμαίοις Συμβουλευτικὸς (Oratio pro subsidio Latino-rum)», PG 154 (1866) [2001] στ. 961-1008. Ὁ λόγος συνεγράφη τὸ φθινόπωρο τοῦ 1366.

19. W. O. SCHMITT, Lateinische Literatur in Byzanz: Die Übersetzungen des Maximos Planudes und die moderne Forschung, *JOeBG* 17(1968), 127-147. J. MONFASANI, Greek Renaissance Migrations, *Italian History and Culture* 8 (2002), σσ. 1-14 [*Greeks and Latins in Renaissance Italy. Studies on Humanism and Philosophy in the 15th Century*, Ashgate Variorum 2004]. Τ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Πατριαρχικὴ Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή*, τόμ. Α΄, Ἀθήναι 1967 [2004], 32.

20. Τὸ ἔργον ἐξεδόθη κριτικῶς ὑπὸ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ Εὐ. Μουτσοπούλου καὶ τῶν συνεργατῶν του εἰς τὴν σειρὰν τῶν ἐκδόσεων τοῦ Ἰδρυάματος Ἐρεῦνης καὶ Ἐκδόσεων Νεοελληνικῆς Φιλοσοφίας. Διὰ ἕναν πλήρη κατάλογον τῶν μέχρι τοῦδε ἐκδοθέντων τόμων, πβ. Χ. Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, Μαρτυρίες τοῦ Δημητρίου Κυδῶνη περὶ Πελοποννήσου, 73-91.

ἀλλὰ καὶ ἔργων ἄλλων Λατίνων πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, οἱ ὁποῖες συντελοῦν στὴν πνευματικὴ προσέγγιση Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως²¹.

Στὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ σ. ὅτι ἡ ἐξεταζομένη περίοδος, ὁ 14ος καὶ 15ος αἰώνας, ἀποτελεῖ μία «crucial, albeit under-studied, period: the late Byzantine fourteenth and fifteenth centuries» (σ. x), ἀξίζει νὰ ὑπενθυμίσουμε ὅτι ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ νομομαθοῦς, ἱστορικοῦ καὶ πολιτικοῦ καὶ πανεπιστημιακοῦ Παύλου Καλλιγᾶ (Σμύρνη, 20. 9. 1814-Φάληρο 15/27 Σεπτεμβρίου 1896), ὁ ὁποῖος μὲ τὸ ἔργον *Μελέται Βυζαντινῆς Ἱστορίας. Ἀπὸ τῆς Πρώτης (1204) μέχρι τῆς Τελευταίας Ἀλώσεως (1453)* (Ἀθῆναι 1896)²², ἄνοιξε τὴν ὁδὸ γιὰ τὴν μελέτῃ τῆς παλαιολογικοῦ ἐποχῆς²³, ἔχει χυθεῖ πολὺ νερὸ στὸ αὐλάκι²⁴. Τόσο οἱ διερευνητικὲς, συνθετικὲς μελέτες τῶν St. Runciman (1903-2000), Ἀπ. Βακαλοπούλου (1909-2000), Ἰω. Καραγιαννοπούλου (1922-2000) καὶ Donald Nicol (1923-2004), ὅσο καὶ οἱ γενικὲς ἱστορίες τοῦ Βυζαντίου, πείθουν, νομίζουμε, νὰ μὴν συμφωνήσουμε μὲ τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ σ.²⁵ Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο δὲν μᾶς εὐρίσκει συμφώνους ἢ τοποθέτησὴ του (σ. 10, σημείωση 31), ὅτι «The

21. A. GLYKOFRYDI-LEONTSINI, Demetrius Cydones as a Translator of Latin Texts, στὸν τόμο CH. DENDRINOS – J. HARRIS – E. HARVALIA-CROOK – J. HERRIN, eds., *Porphyrogenita. Essays on the History and Literature of Byzantium and the Latin East in Honour Julian Chrysostomides*, London, Ashgate, 2003, 175-185.

22. Τὸ ἔργο ἀνατυπώθηκε φωτομηχανικὰ μὲ ἐλαφρῶς τροποποιημένο τὸν τίτλο: Π. ΚΑΛΛΙΓΑΣ, *Μελέται Βυζαντινῆς Ἱστορίας. Λασκαρίδαι - Παλαιολόγοι. Ἀπὸ τῆς Πρώτης (1204) μέχρι τῆς Τελευταίας Ἀλώσεως (1453)*, Προλογικὰ Α. Γ. ΣΑΒΒΙΑΗ (σσ. ε'-ιζ'), Ἀθήνα, Δημοσιογραφία, 1997.

23. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι ἡ παλαιολογία ἐποχὴ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν «παλαιολογία ἀναγέννηση», τὴν ἀνάπτυξη τῶν Γραμμάτων, ἀναβίωση τῶν κλασσικῶν γραμμάτων καὶ τῆς ζωγραφικῆς καὶ ἀγιογραφίας. I. SEVCENKO, *The Palaiologan Renaissance*, στὸν τόμο *Renaissances before Renaissance*, Stanford, 1984, 141-171. Α. ΛΑΪΟΥ, Στὸ Βυζάντιο τῶν Παλαιολόγων: Οἰκονομικὰ καὶ πολιτιστικὰ φαινόμενα, *Εὐφρόσυνον. Ἀφιέρωμα στὸν Μανόλη Χατζηδάκη*, τ. Α', Ἀθήνα 1991, 283-284.

24. Γιὰ τὴν συνεισφορὰ τοῦ Π. Καλλιγᾶ στὴν μελέτῃ τοῦ Βυζαντίου πβ. Χ. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, Δύο Ἑλληνας τραπεζίτες τοῦ 19ου αἰῶνος γιὰ τὸ Βυζάντιο: Μάρκος Ρενιέρης-Παῦλος Καλλιγᾶς, *Μνημοσύνη* 17(2006-2009), 163- 182, ἐνταῦθα σσ. 175-181. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Ἕνας Ἑλληνας τραπεζίτης καὶ ἐπιχειρηματίας τοῦ 19ου αἰῶνος γιὰ τὸ Βυζάντιο: Παῦλος Καλλιγᾶς, *Βυζαντιακά* 29(2010-2011), 331-349.

25. Ἀξίζει νὰ ἐπισημανθεῖ ἡ συγγραφικὴ παραγωγὴ τοῦ συγγραφέα Γ. ΛΕΟΝΑΡΔΟΥ, μὲ τὰ ἱστορικὰ μυθιστορήματα, α) *Μιχαήλ Ἡ Παλαιολόγος*, β) *Οἱ Παλαιολόγοι*, γ) *Σοφία Παλαιολογίνα. Ἀπὸ τὸ Βυζάντιο στὴ Ρωσία*. Ἀθήνα, Λιβάνης, 2004, 2006, 2008 ἀντιστοίχως.

revival of international scholarly interest in Plethon is in itself an interesting phenomenon». Ως παράδειγμα αναφέρεται σὲ μελέτες πὸν εἶδαν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας κατὰ τὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 2000, ἰδιαίτερος τὰ ἔτη 2008 καὶ 2009. Παράλληλα, οἱ συγγραφεῖς στοὺς ὁποίους ἀναφέρεται ὁ σ. εἶναι ὄλοι, πλὴν ἑνός, ἀλλοδαποί.

Κατὰ τὴν προσωπική μας ἄποψη τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν μελέτη τοῦ Πλήθωνος τόσο στὴν Ἑλλάδα ὅσο καὶ διεθνῶς ἦταν καὶ παραμένει σταθερό. Ὁ σ. θὰ μποροῦσε νὰ προστρέξει, πρῶτον, στὴν βιβλιογραφία τοῦ G. Papacostas²⁶, καὶ δεύτερον, στὶς βιβλιογραφίες πὸν ἔχουμε συντάξει²⁷, συνεχίζοντας τὸν Papacostas. Περαιτέρω, κατὰ τὸ διάστημα ἀπὸ 26-29 Ἰουνίου 2002, ἐξ ἀφορμῆς τῆς συμπληρώσεως 550 ἐτῶν ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Γεμιστοῦ (26 Ἰουνίου 1452) συνεκλήθη Διεθνὲς Ἐπιστημονικὸ Συνέδριο στὸν Μυστρᾶ καὶ στὴν Μαγούλα μὲ πρωτοβουλία τῆς «Διεθνοῦς Ἐπιστημονικῆς Ἐταιρείας Πληθωνικῶν καὶ Βυζαντινῶν Μελετῶν» καὶ τοῦ «Κοινωφελοῦς Ἰδρύματος Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν Μυστρᾶ. Δέησις Παράσχου καὶ Ἀριστέας Σπέντζα»²⁸. Κατὰ τὸ χρονικὸ διάστημα 22 Νοεμβρίου-20 Δεκεμβρίου 2002 ἔλαβε χώρα στὸ Ρίμινι ἐπιστημονικὸ συμπόσιο σὲ σειρὰ πέντε διαλέξεων μὲ θέμα «Ἡ ἐπιστροφὴ τοῦ Πλήθωνος» καὶ ὑπότιτλον «Ἐνας φιλόσοφος στὸ Ρίμινι»²⁹. Τὸ ἴδιο ἐπετειακὸ ἔτος κυκλοφορήθηκε ἀπὸ τὸ περιοδικὸ *Νέα Κοινωνιολογία* εἰδικὸ ἀφιέρωμα γιὰ τὸν Πλήθωνα³⁰. Τέλος, τὴν ἐξέλιξη τῆς περὶ τὸν Πλήθωνα βιβλιογραφίας μετὰ τὴν δημοσίευσή τοῦ ἔργου τοῦ Fr. Schultze

26. G. PAPACOSTAS, *George Gemistos-Plethon. An Overview of his Life and Thought with a comprehensive bibliography*, Harrisburg, 1979.

27. X. Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, Βιβλιογραφία, *Νέα Κοινωνιολογία*, τχ. 35, Φθινόπωρο 2002, 76-86. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Ἡ ἐξέλιξη τῆς βιβλιογραφίας γιὰ τὸ Γεώργιο Γεμιστό-Πλήθωνα κατὰ τὸ διάστημα 2002-2006, *Βυζαντινὸς Δόμος* 15(2006), 351-358. Ἀμφότερα ἀναδημοσιευμένα εἰς X. Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, *Μελετήματα περὶ Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος*, Ἀθήνα, Ἐπτάλοφος, 2011, 211-232.

28. Λ. Γ. ΜΠΕΝΑΚΗΣ - X. Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, ἐπιμ., *Πρακτικὰ Διεθνοῦς Συνεδρίου ἀφιερωμένου στὸν Πλήθωνα καὶ τὴν ἐποχὴ του μὲ τὴν συμπλήρωση 550 ἐτῶν ἀπὸ τὸν θάνατό του (Μυστρᾶς, 26-29 Ἰουνίου 2002)*, Ἀθήνα-Μυστρᾶς, 2003, 439 σσ.

29. Sul ritorno di Pletone. Un filosofo a Rimini (Atti del ciclo di conferenze), Sala della Cinetea Comunale di Rimini (22 novembre-20 dicembre 2002), Rimini, Raffaelli Editore, 2003.

30. *Νέα Κοινωνιολογία*, τχ. 35ο, Φθινόπωρο 2002.

(1846-1908)³¹ περιγράφει ὁ Θ. Στ. Νικολάου (1942-)³². Ἡ ἀναφορὰ στὰ κείμενα αὐτὰ ἀποδεικνύει τὸ ἀβάσιμο τοῦ ἐπιχειρήματος τοῦ σ..

Στὴν ἐκτενεστάτη καὶ ἐμβριθῆ Εἰσαγωγή του θέτει ὁ σ., δίκην προγραμματικῶν, τοὺς στόχους τοῦ ἔργου του, οὐσιαστικῶς τὰ τέσσερα σημεία, γύρω ἀπὸ τὰ ὁποῖα κινεῖται: paganism, utopianism, humanism, idolatry.

Ὁ σ. ἀποδέχεται τὴν ἄποψη περὶ τοῦ παγανιστικοῦ χαρακτήρος τοῦ ὀνόματος «Ἕλλην», ποὺ ταυτίζεται μὲ τὸν μὴ χριστιανό. Ἡ σημασία τῶν ὄρων «Ἕλλην» καὶ «χριστιανὸς ὀρθόδοξος» καλύπτουν κατὰ βάση δυὸ διαφορετικοὺς τομεῖς. Ὁ πρῶτος σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὸ ἔθνος, τὴν ἐθνικὴ ταυτότητα καὶ συνείδηση, ἐνῶ ὁ δεύτερος ἀναφέρεται στὴν θρησκεία καὶ ἄπτεται ὡς ἐκ τούτου ἐνὸς μόνον τῶν χαρακτηριστικῶν τῆς ἐθνικῆς ταυτότητος³³. Βαθμιαῖα ὁ ὄρος «Ἕλλην» ἀπέκτησε τὴν εὐρύτερη σημασία τοῦ μετόχου τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Εὐστοχα τὸ τοποθετεῖ ὁ Ἰσοκράτης, ἀπευθυνόμενος πρὸς τοὺς Ἀθηναίους, ὅτι ἡ πόλις μας, δηλαδὴ ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν, τὸ τῶν Ἑλλήνων ὄνομα πεποίηκεν μηκέτι τοῦ γένους, ἀλλὰ τῆς διανοίας δοκεῖν εἶναι, καὶ μᾶλλον Ἕλληνας καλεῖσθαι τοὺς τῆς παιδείσεως τῆς ἡμετέρας ἢ τοὺς τῆς κοινῆς φύσεως μετέχοντας³⁴. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι ὁ Ἰσοκράτης χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρο γένος, ποὺ συγγενεῦει μὲν ἐννοιολογικὰ μὲ τὸν ὄρο ἔθνος, δὲν ταυτίζεται ὅμως μὲ αὐτόν, ἀφοῦ τὸ γένος ἐξαιρεῖ περισσότερο τὴν συγγένεια καὶ τὴν κοινὴ φύση καὶ καταγωγή, δηλαδὴ τὴν γενιά. Ὁ Ἰσοκράτης διακρίνει μεταξὺ γένους καὶ διανοίας, μεταξὺ παιδείσεως καὶ κοινῆς φύσεως. Πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸν Πλήθωνα, ὁ ὁποῖος στὴν πολυσυζητημένη καὶ πλέον διαδεδομένη ρήση του πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Μανουῆλ³⁵ χρησιμοποιεῖ κατὰ τὸ ἀνάλογο τοῦ Ἰσοκράτους τὸν ὄρο γένος, ὁ Γεώργιος Ἀκροπολίτης (1217-1282) προβαίνει σὲ μία ἀξιοπρόσεκτη διάκριση. Ξεχωρίζει μεταξὺ σωματικῆς καὶ πνευματικῆς ἢ

31. Fr. SCHULTZE, *Geschichte der Philosophie der Renaissance, Erster Band: Georgios Gemistos Plethon und seine reformatorischen Bestrebungen*, Jena 1874 [Leipzig, Zentralantiquariat der DDR 1975].

32. Θ. Στ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Πληθωνικά*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 2004, 195-262. Πβ. Χ. Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, Τρεῖς πρόσφατες πληθώνειες ἐκδόσεις, *Βυζαντινὸς Λόγος* 15(2006), 341-350.

33. Th. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Der Begriff ἔθνος(Nation) in seiner Bedeutung für das Autokephalon der Kirche, *Orthodoxes Forum* 14(2000), 5-23.

34. Ἰσοκράτους, *Πανηγυρικός* 50.

35. Πλήθωνος «Πρὸς τὸν βασιλέα Ἐμμανουῆλον», *PG* 160 (1865) [2001], στ. 841.

ψυχικῆς ὑποταγῆς, δηλαδή μεταξύ κρατικῆς καὶ θρησκευτικῆς ὑπαγωγῆς. Τὸ γένος τῶν Ἑλλήνων, γράφει, ὑπετάγη τὸ 1204 στοὺς Λατίνους μόνον σωματικῶς, ἐνῶ πνευματικῶς καὶ ψυχικῶς συνέχισε νὰ ἀναγνωρίζει ἄλλον ἀρχιερέα³⁶. Ὁ Πλήθων, ὅπως εὐστόχως ἀναδεικνύει ὁ σ., προσδιόρισε τὴν ἑλληνικὴ ταυτότητα, -τὸ γένος, - ἀποκλειστικὰ μὲ βάση τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ παιδεία. Παρέλειψε δὲ τελείως τὴν μνεία τῆς ὀρθόδοξης χριστιανικῆς πίστεως ὡς συστατικοῦ στοιχείου τῆς ἑλληνικῆς ταυτότητος³⁷. Ἀπαρνήθηκε ὅμως τὸν Χριστιανισμό, ὅπως γράφεται³⁸; Ὑπῆρξε ὄντως παγανιστής, ὅπως τὸν παρουσιάζει ὁ σ.³⁹;

Ἡ ἀπάντηση δὲν εἶναι ἀπλὴ οὔτε καὶ μονολεκτική. Γιὰ νὰ προσπαθήσουμε νὰ ἀπαντήσουμε, ὀφείλουμε νὰ ἐρευνήσουμε τὴν ἐποχὴ. Ἡ θλιβερὴ πολιτικὴ καὶ ἡ ἀπορρέουσα κοινωνικοοικονομικὴ κατάσταση ποὺ χαρακτηρίζουν τὸ Βυζαντινὸ Κράτος κατὰ τὸν 13ον - 15ον αἰῶνα διαπλέκεται μὲ πνευματικὲς συγκρούσεις. Τρεῖς μεγάλες θεολογικὲς ἔριδες συνταράσσουν τὴν βυζαντινὴ κοινωνία κατὰ τοὺς τρεῖς τελευταίους αἰῶνες τοῦ βίου της: πρῶτον, τὸ ἀρσενιανὸν σχίσμα (13ος αἰών), δεύτερον, ἡ διαμάχη τῶν Ἡσυχαστῶν καὶ τοῦ Βαρλαάμ (14ος αἰών)⁴⁰, καὶ τρίτον, τὸ ἐνωτικὸν πρόβλημα. Παράλληλα, συντελεῖται μία ἀξιοσημείωτη φιλολογικὴ καὶ πνευματικὴ ἀναγέννηση, χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς ὁποίας εἶναι ἡ ἀνθήση τῶν τεχνῶν, τῆς ζωγραφικῆς καὶ τῆς ἀγιογραφίας. Ἀνάλογη εἶναι ἡ συνειδητὴ προσπάθεια ἀνασυνδέσεως τῆς πολιτιστικῆς παραδόσεως πρὸς τὰ κλασικὰ ἑλληνικὰ πρότυπα ποὺ παρατηρεῖται σὲ δυὸ κέντρα τῆς αὐτοκρατορίας, τὴν Θεσσαλονίκη καὶ τὸν Μυστρά⁴¹. Ἡ ἀναγέννηση αὐτὴ ὑπῆρξε ἀφενὸς μὲν οὐμανιστικὴ, ἀφετέρου δὲ ἀγιοπατερικο-θεολογικὴ. Ἀντίρροπη πρὸς τὴν οὐμανιστικὴ αὐτὴ κίνηση ἦταν ἡ ἀγιοπατερικο-θεολογικὴ. Κύριοι ἐκπρόσωποι

36. Γεωργίου Ἀκροπολίτου, *Χρονικὴ Συγγραφὴ* 17: ed. A. HEISENBERG, *Opera*, τόμ. Α', 305-8.

37. Θ. ΣΤ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Ἑλληνικὴ ταυτότητα καὶ ὀρθόδοξη χριστιανικὴ πίστις, στὸν τόμο ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Μετουσία Θεοῦ. Φιλοσοφικά...*, 343-353.

38. Θ. ΣΤ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Ἑλληνικὴ ταυτότητα, 350.

39. Γιὰ νεοειδωλολατρία τοῦ Πλήθωνος κάνει λόγο ἡ MARINE-HÉLÈNE BLANCHET, *Georges Gennadios Scholarios (vers 1400-vers 1472). Un intellectuel orthodoxe face à la disparition de l'empire byzantine*, Paris, 2008[Archives de l' Orient Chretien, 20].

40. Γιὰ μία πρόφατη ἀποτίμηση τῶν ἡσυχαστικῶν ἐριδῶν πβ. Η ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ, Τὸ κίνημα τοῦ ἡσυχασμοῦ ὡς παράγοντας προσέγγισης τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ ὀρθόδοξου νοτιοσλαβικοῦ κόσμου ἐν ὄψει τῆς ὀθωμανικῆς ἐπέλασης τὸν 14ο αἰῶνα, *Φιλοτιμία. Τιμητικὸς Τόμος γιὰ τὴν Ὁμότιμη Καθηγήτρια Ἀλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 2011, 189-203, κυρίως 192-193, σημ. 13.

41. Χ. Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, *Γεωργίου Γεμιστοῦ Πλήθωνος περὶ τῶν πελοποννησιακῶν πραγμάτων*, Ἀθήνα, Ἐλεύθερη Σκέψις, 2002, 37-38, 87, σημ. 121.

της ἦσαν οἱ μοναχοί-ἡσυχαστές, ποὺ ἀντιπροσωπεύουν τὸ κύριο θεολογικὸ ρεῦμα τῆς ἐποχῆς. Ἡ συνάντηση τῆς λατινικῆς καὶ ὀρθόδοξης θεολογίας τοὺς ἔδωσε τὴν εὐκαιρία νὰ γνωρίσουν τὴν λατινικὴ διδασκαλία καὶ νὰ μπορέσουν ἔτσι νὰ ὑπερασπισθοῦν καλύτερα τὴν πίστη τους, τόσο στὶς συζητήσεις γιὰ τὴν ἔνωση τῶν Ἐκκλησιῶν, ὅσο καὶ σὲ κάθε περίπτωση παρεισφρήσεως τῆς λατινικῆς θεολογίας στὸ χῶρο τῆς ὀρθόδοξου θεολογίας⁴². Κοινὸς τόπος καὶ τῶν δυὸ τάσεων εἶναι ἡ ἀναγνώριση τοῦ κινδύνου καὶ τῆς ἐπαπειλούμενης ὀθωμανικῆς ἀπειλῆς, στηλιτεύοντας τὴν οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ κρίση καὶ προτείνοντας λύσεις γιὰ τὴν διόρθωση τῶν «κακῶς ἐχόντων».

Ἀνάμεσα στὶς δυὸ τάσεις κινεῖται ὁ Γεώργιος Γεμιστός-Πλήθων⁴³. Ὁ Πολυίστωρ τοῦ Μυστρᾶ προσπαθεῖ νὰ εὑρεῖ τὶς ρίζες τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τοῦ Ἰσλάμ καὶ τὶς ἀνακαλύπτει στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ φιλοσοφία καὶ θρησκεία. Διαφοροποιεῖται τόσο ἀπὸ τὴν ιδέα τῆς συμμαχίας πρὸς τὴν Δύση, ὅσο καὶ γιὰ τὴν σύμπληξη ὀρθόδοξου κράτους κάτω ἀπὸ ξενικὴ κατοχή. Οἱ προτάσεις του συγκεκριμενοποιοῦνται ὡς μία ἐσωτερικὴ πολιτικὴ καὶ κοινωνικο-οἰκονομικὴ ἀνασύνταξη, ἐδραζομένη στὶς δυνάμεις τοῦ κράτους, ποὺ θὰ ἐξαλείψουν τὴν «κακοπολιτεία»⁴⁴. Ὁ Πλήθων εἶχε ἀντιληφθεῖ ὅτι ἡ ὅλη κακοδαμονία προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀποξένωση τοῦ λαοῦ ἀπὸ τὰ κοινωνικὰ του δικαιώματα, ὁ ὁποῖος ἔβλεπε -πλέον- μὲ ἀδιαφορία τὸ ἱστορικὸ πεπρωμένο τοῦ Ἔθνους του⁴⁵, ἀφοῦ ἦταν κατ' οὐσίαν ὑποτελὴς σὲ ἓνα πολιτικο-ἐκκλησιαστικὸ δεσποτισμὸ. Στὰ ὑπομνήματά του πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Μανουὴλ Β΄ καὶ στὸν δεσπότη Θεόδωρο Β΄ Παλαιολόγο, στὸν ἐπικηδεῖό του πρὸς τὴν Κλεόπα, τὴν σύζυγο τοῦ Δεσπότη Θεοδώρου Β΄, ἀλλὰ κυρίως στὸ σημαντικώτερο ἔργο του *Νόμων συγγραφὴ*, προβάλλει ὡς πρωτίστη ἀρχὴ κοινωνικῆς συμβίωσης καὶ εἰρήνης ὄχι τὴν ἐλευθερία, ἀλλὰ τὴν δικαιοσύνη, προτείνει παρᾶλληλα ἐξειδικευμένα καὶ συγκεκριμένα μέτρα οἰκονομικῆς, δημοσιονομικῆς καὶ φορολογικῆς πολιτικῆς⁴⁶,

42. Ἀρχμ. Β. ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ, *Θεολογία καὶ Γραμματεία ἀπὸ τὸν 9^ο αἰῶνα καὶ ἐξῆς*, Ἀθήνα, Π. Κυριακίδης, 2007, 36-37.

43. Πβ. τὴν βραχεία, πλὴν ὅμως ἐμβριθῆ ἀνάλυση τοῦ Μητροπολίτου Ναυπάκτου ΓΕΡΘΕΟΥ, Τρεῖς τάσεις πρὸς τὴν πτώσεως τῆς ΚΠολεως, ἐφημ. Ὁρθόδοξος Τύπος, 26.6.2009, ὅπου ὁ Γεμιστὸς χαρακτηρίζεται «ἄσως ὁ πῖθι πρωτότυπος στοχαστὴς τοῦ Βυζαντίου».

44. Σπ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά*, τόμ. Γ΄, Ἀθήνα 1926 [ἀνατ. Ἀθήνα, Γρηγοριάδης, 1972], σ. 309 4-7.

45. Γεωργίου Γεμιστοῦ «Υπὲρ τοῦ Λατινικοῦ δόγματος βιβλίον», PG τ. 160, στ. 890. Πβ. Π. ΠΑΝΤΑΖΑΚΟΣ, Πλήθων καὶ Βησσαρίων: Περὶ εἰμαρμένης, ἀνάγκης καὶ θείας προνοίας, *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*, ΛΘ΄, 2007-2008, σσ. 89-100.

46. Γιὰ τὰ θέματα αὐτά, τὰ ὁποῖα συνιστοῦν θεμελιώδη συμβολὴ στὴ βυζαντινὴ οἰκονομικὴ σκέψη καὶ φιλοσοφία, πβ. Σ. ΣΠΕΝΤΖΑΣ, *Αἱ οἰκονομικαὶ καὶ δημοσιονομικαὶ*

ἐξεγείρει τὸν Λαὸ κατὰ τῆς διεφθαρμένης πολιτικοεκκλησιαστικῆς ἡγεσίας τῆς ἐξουσίας καὶ τοῦ πλοῦτου. Ἡ προοπτικὴ εἶναι ἡ διὰ τῶν ἰδίων δυνάμεων ἀνάκαμψη.

Ἀξιζοῦ νὰ προβληθεῖ ὅτι ἡ θέση τοῦ Γεμιστοῦ περὶ ἐσωτερικῆς ἀνασυντάξεως τοῦ κράτους καὶ μὴ ἀναμονῆς ἐξωτερικῆς βοήθειας δὲν εἶναι πρωτότυπη. Ἦδη ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 13ου αἰ. ὁ νόμιμος διάδοχος τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρις (1254-1258), ἐπισημαίνει ὅτι δὲν πρέπει οἱ Ἕλληνες, ὅταν μάχονται γιὰ τὴν ἐλευθερίαν τους, νὰ ἀναμένουν βοήθεια ἀπὸ τοὺς ἄλλους, δεδομένου ὅτι ὅλοι αὐτοὶ ἀποσκοποῦν στὴν ὑποδούλωση καὶ ἐξουδετέρωση τῆς ἀνατολικῆς αὐτοκρατορίας. Ὅπως, ἐπιτυχῶς ἔχει ἐπισημάνει ὁ Καθηγητὴς Νικόλαος Γ. Πολίτης σὲ ἐμβριθέστατο, ἔξοχο στοχασμοῦ ἄρθρο του⁴⁷, ἐναντίον μας κινεῖται ἡ ἔχθρα καὶ τὰ διάφορα ἔθνη πολεμοῦν ἐναντίον μας. Ποῖδς λοιπὸν μπορεῖ νὰ μᾶς βοηθήσει; ἀναρωτιέται ὁ Θεόδωρος⁴⁸. Μετὰ τὴν ἀπαρίθμηση τῶν ἐλαττωμάτων τῶν λαῶν, ποὺ δυνητικὰ θὰ μπορούσαν νὰ βοηθήσουν τοὺς Ἕλληνες, καταλήγει, λέγοντας ὅτι μόνον οἱ Ἕλληνες μποροῦν νὰ βοηθήσουν τοὺς ἑαυτοὺς τους, παίρνοντας κουράγιο ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ τους⁴⁹. Προφανῶς, ὁ Θεόδωρος μὲ τὴν χρῆση τοῦ ὄρου «Ἕλληνες» δὲν προσμετροῦται σὲ ἐκείνους ποὺ ἔχουν παγανιστικὴ σκέψη καὶ ἀντίληψη.

ἀπόψεις τοῦ Πλήθωνος, διδ. διατριβή, Ἀθήναι 1964. Ἀνατυπώθηκε μὲ τροποποιημένο τίτλο καὶ μὲ μεταγλώττιση στὴν νεοελληνικὴ μετὰ Προλόγου C. M. Woodhouse. Ἀθήνα, Καρδαμίτσα, 1987², 1990³, 1996⁴ (μετὰ Εὐρετηρίων Χ. Π. Μπαλόγλου). C. BALOGLU, *Georgios Gemistos Plethon: ökonomisches Denken in der spätbyzantinischen Geisteswelt*. Vorwort B. Schefold, Athen, Basilopoulos, 1998 [Historical Monographs 19]. Χ. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, *Πληθώνεια Οἰκονομικὰ Μελετήματα*, Ἀθήνα Ἐλευθερὴ Σκέψις, 2002. C. BALOGLU, *Economic Thought in the Post-Byzantine Period*, S. TODD LOWRY – BARRY GORDON, eds., *Ancient and Medieval Economic Ideas and Concepts of Social Justice*, Leiden-New York-Köln, Brill, 1998. C. BALOGLU *History of Economic Thought: The Schumpeterian “Great Gap”, the “Lost” Byzantine Legacy, and the Literature “Gap”, στον τόμο G. ΛΙΑΠΟΠΟΥΛΟΣ, ed., Church and Society. Studies in Honour of D. J. Constantelos*, Boston, Somerset Hall Press, 2007, σσ.395-428. C. BALOGLU, *Economic and Social Thought in the Byzantine Times*, *Yavanika. Indo-Hellenic Studies* 13(2010), 37-71+8 σσ. ἐκτὸς ἀριθμῆσεως ὡς βιβλιογραφία. Α. ΛΑΪΟΥ, *Οἰκονομικὴ σκέψη καὶ ἰδεολογία, στὸν τόμο Α. ΛΑΪΟΥ (Γενικὴ Ἐποπτεία), Οἰκονομικὴ Ἱστορία τοῦ Βυζαντίου. Ἀπὸ τὸν 7ο ἕως τὸν 15ο αἰῶνα*, Ἐπιστημονικὴ Ἐπιτροπὴ C. MORRISON – Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ – Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ – Κ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, τόμ. Γ΄, Ἀθήνα, ΜΙΕΤ, 2006, 329-360.

47. Ν. Γ. ΠΟΛΙΤΗΣ, Ἐπιλόγες καὶ ἐκτιμήσεις, *ΕΕΒΣ ΝΓ΄* (2007-2009), 19-38.

48. Θεοδώρου Λασκάρως Ἐπιστ. μδ΄, Πρὸς Νικηφόρον Βλεμμύδην, ed. FESTA 58,79-84.

49. Θεοδώρου Λασκάρως Ἐπιστ. μδ΄, Πρὸς Νικηφόρον Βλεμμύδην, ed. FESTA 58,79-84.

Ἡ πρωτοτυπία τῶν μεταρρυθμιστικῶν μέτρων τοῦ Γεμιστοῦ ἐδράζεται στὴν ἰδανικὴ διαμόρφωση τοῦ Κράτους, τὸ ὁποῖο, κατὰ τὸν Πολύστορα τοῦ Μυστρᾶ, δὲν ἐρείδεται στὴν πολιτικὴ ἰσότητα, ἀλλὰ στὴν ἰδέα τῆς διοικητικῆς ἀρμοδιότητος. Προϋπόθεση κάθε δημοκρατίας εἶναι ἡ πεφωτισμένη ὀλιγαρχία τῶν ἰκανῶν, ἓνα εἶδος πνευματικῆς ἀριστοκρατίας⁵⁰.

Ποῦ εὐρίσκεται ὅμως τὸ οὐτοπικὸν τοῦ ἰδεολογικοῦ συγκροτήματος τοῦ Γεμιστοῦ; Εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ὀφείλουμε νὰ ὀρίσουμε καὶ νὰ διακρίνουμε τὶς οὐτοπίες σὲ δυὸ κατηγορίες ἔργων. Πρῶτον, ἐκεῖνες τὶς ἰδανικὲς πολιτεῖες, οἱ ὁποῖες ἀπηχοῦν θρησκευτικῆς ἐμπνεύσεως καὶ ἐπαγγελίας μυθικοῦς ὄραματισμούς, καὶ δεύτερον, σὲ ἐκεῖνες, οἱ ὁποῖες διακρίνονται γιὰ τὴν ὑπερβατικὴν φύσιν καὶ περιγράφουν τὴν εὐρυθμὴ λειτουργία τῆς κοινωνίας⁵¹. Ἀναμφίβολα οἱ προτάσεις τοῦ Πλήθωνος ἀνήκουν στὴν δεύτερη κατηγορία τῶν ἰδεατῶν πολιτειῶν, ἓνα λογοτεχνικὸ εἶδος ποῦ ἤκμασε κατὰ τὴν Ἀναγέννηση. Ποιὰ ἀπὸ τὰ μέτρα ποῦ προτείνει φέρουν τὸν Πλήθωνα κοντὰ στὴν οὐτοπία; Ἡ φράση του *ὄλη ἡ γῆ, ὅπως δίνεται ἀπὸ τὴ φύσιν, πρέπει νὰ εἶναι κοινὸ κτῆμα τοῦ λαοῦ*, ἐπαναστατικὴ καὶ ριζοσπαστικὴ γιὰ τὴν ἐποχὴ τῆς, τὸν φέρνει κοντὰ στὸν ἀρχέγονο Χριστιανισμό, ὅπως προσφυνῶς ὑπεστήριξε καὶ ἀνέδειξε ὁ Καθηγητὴς Μέγας Φαράντος⁵². Οἱ Δεσπότες ὅμως τῆς Ἑξουσίας καὶ τοῦ Πλούτου στὸ Βυζάντιο τὴν ἐξέλαβαν ὡς «ἐλληνικὴ» καὶ παγανιστικὴ καὶ τὸν κατεδίωξαν. Ἡ καύση τῶν χειρογράφων τοῦ ἔργου του *Νόμων συγγραφῆ*, ἡ ὁποία κατεδικάσθη ὑπὸ συγχρόνων συγγραφέων⁵³, προσλαμβάνει

50. Δ. ΓΡ. ΤΣΑΚΩΝΑΣ, *Εἰσαγωγή εἰς τὸν Νέον Ἑλληνισμόν. Ἡ φυσιογνωμία τοῦ Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ*, Ἀθήναι 1958, σσ.27-40.

51. Dem. SAVRAMIS, *Das Problem der sozialen Utopien*, *Θεολογία* 54(3) (1983), 734-762. ΕΥ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Μία πολυμερὴς συμβολὴ τοῦ Πλατωνισμοῦ στὴν Φιλοσοφία τῆς Ἀναγεννήσεως, ἐν Κ. ΑΔΑΜΟΥ-ΦΙΚΑ, *Οἱ ἰδεατὲς πολιτεῖες. Ἀπὸ τὸν Πλάτωνα στὸν Campanella*. Ἀθήναι, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, 2006, 11-12.

52. Μ. ΦΑΡΑΝΤΟΥ, Βιβλιοκρισία: Μ. ΦΟΥΤΙΑ, *Ἡ παγκόσμια διάσταση τοῦ Ἑλληνικοῦ Πολιτισμοῦ*. Ἀθήνα, Λιβάνης, 2001, εἰς Μ. ΦΟΥΤΙΑ, *Θεολογικαὶ καὶ Ἱστορικαὶ Μελέται*, τόμ. ΙΣΤ', Ἀθήναι 2002, 750-755, κυρίως 752.

53. Δ. ΜΠΑΛΑΝΟΣ, *Οἱ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς ἀπὸ τοῦ 800-1453 μ.Χ.*, Ἀθήναι, Ἀποστολικὴ Διακονία, 1951. Ἀξίζει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι ὁ Γεώργιος Σχολάριος, ὡς πατριάρχης Γεννάδιος Β', ἀκολούθησε πολιτικὴ ἀνοχὴ καὶ λειτούργησε σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς «οἰκονομίας», ἐνῶ στὴν περίπτωσιν τοῦ ἔργου τοῦ Γεμιστοῦ ἔδειξε μισαλλοδοξία. Πβ. τὶς εὐστοχες παρατηρήσεις τοῦ Π. ΓΟΥΝΑΡΙΔΗ, Γεώργιος Σχολάριος: «Γεννάδιος...

πολιτική σημασία, δεδομένου ότι στο Ἔθνος πὸν ψυχωρραγοῦσε ὁ Πλήθων, ἀντὶ νὰ τονώσει τὴν ὀρθόδοξο πίστη, τὸ ἐπαναφέρει στὸν ἀρχαῖο ἑλληνικὸ κόσμο⁵⁴. Σημειωτέον, ὅτι ὁ οὐτοπικὸς χαρακτήρας τῆς ιδεολογίας τοῦ Πλήθωνος δὲν ἐδράζεται ἐπὶ τῶν κοινωνικοοικονομικῶν προτάσεων, ἀλλὰ στὴν προσπάθειά του νὰ ἀντικαταστήσει τὸν Χριστιανισμὸ μὲ νέα θρησκεία, κράμα ἑλληνικῶν καὶ ἀνατολικῶν θρησκευτικῶν καὶ φιλολογικῶν καὶ κυρίως χριστιανικῶν ιδεῶν. Τὸ παράδοξο εἶναι ὅτι ὁ Πλήθων χρησιμοποιεῖ χριστιανικὰ λειτουργικὰ στοιχεῖα καὶ χριστιανικὴ ὀρολογία. Τοῦτο εἶναι ἐμφανὲς στὴν σύνθεση τοῦ ἡμερολογιακοῦ συστήματός του, ὅπου ἀποδεικνύεται ἡ ζωηροτάτη ἐπίδραση τοῦ λειτουργικοῦ βίου τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας⁵⁵. Ἄλλωστε, ὁ Γεμιστὸς δὲν ὑπῆρξε «νησὶς ἀπομεμονωμένη» κατὰ τὴν ἐπιτυχή ἔκφραση τοῦ διδασκάλου μου Ὁδ. Λαμφίδου (1917-2006)⁵⁶, ἀλλὰ τὴν φιλοσοφική του σκέψη τὴν ἐξέθρεψε ἡ βυζαντινὴ παράδοση, τόσο ἡ χριστιανικὴ ὅσο καὶ ἡ μὴ χριστιανικὴ. Ἡ μετάβασή του στὴ Σύνοδο τῆς Φερράρας – Φλωρεντίας μπορεῖ νὰ ἀξιολογηθεῖ στὰ πλαίσια τῆς ἑλληνολατρείας του καὶ ὑπερασπίσεως τῶν ἑλληνικῶν θέσεων⁵⁷. Ὁ ἴδιος ὁ Πλήθων πιθανὸν νὰ ἐπίστευε ὅτι ἡ βοήθεια τοῦ Πάπα θὰ ἦταν ἐλάσσων τῆς τῶν «Ἑλληνιζόντων» καὶ φιλοσοφούντων ἡγεμόνων τῆς Δύσεως καὶ ὅτι ὁ φιλελληνισμὸς τῆς Δύσεως ἠδύνατο νὰ στηριχθεῖ περισσότερο, ἐὰν διεμορφοῦτο νέα λατρεία, πὸν θὰ ἀνεβίωνε τὴν ἀρχαία θρησκεία⁵⁸. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν γιὰ τὴν μελέτη περὶ τοῦ παγανιστικοῦ ἢ μὴ ιδεολογήματος τοῦ Γεμιστοῦ δέον νὰ γίνῃ μία ἐκτενὴς ἀνάλυση τοῦ προβλήματος τῆς Ἐνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν, ἓνα ζήτημα πὸν τόσο ταλάνισε τὴν κοινωνία

πατριάρχης ἐν Κωνσταντινουπόλει τῶν ἀπάντων τοῦ Χριστοῦ πενήτων», *Τὰ Ἱστορικά* 26(50) (Ἰούνιος 2009), 238-246, κυρίως 244-245.

54. Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, Γεώργιος Σχολάριος καὶ αἱ πολιτικά του ἀντιλήψεις, *Ἐκκλησία*, ΛΑ΄, ἀριθμ. 14-16(1954), 257β-261α, ἀριθμ. 17-18 (1954), 292α-295β, κυρίως, 294β.

55. Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ, [Βιβλιοκρισία] Milton V. Anastos, *Pletho's calendar and Liturgy*, *DOP* 4, 1948, *ΕΕΒΣ*, 19(1949), 350-351.

56. ΟΔ. ΛΑΜΦΙΔΗΣ, «[Βιβλιοκρισία] Fr. Masai, *Pléthon et le platonisme de Mistra*. Paris, Les Belles Lettres 1956», *Ἀρχεῖον Πόντου*, 21(1956), 238-241, κυρίως 241.

57. Πβ. *τὶς εὔστοχες ἀναλύσεις τοῦ Μεθοδίου ΦΟΥΠΙΑ*, *Ἑλληνες καὶ Λατῖνοι*. Πρόλογος Δ. Γιανναροπούλου, Ἀθήναι, Ἀποστολικὴ Διακονία, 1994², σσ. 394-397. Τοῦ ἸΔΙΟΥ, *Θεολογικὰ καὶ Ἱστορικὰ Μελέται*. Συλλογὴ δημοσιευμάτων καὶ μῆ, τόμ. ΙΖ΄, Ἀθήναι, Ἐπτάλοφος, 2003, 419-426.

58. Δ. Β. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Ἡ γένεσις τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ», ἐφημ. *Ἐστία*, 23.5.2009.

καὶ τελικῶς τίποτε δὲν προσέφερε, δεδομένου ὅτι ἡ Ἑνωσις ἀπέτυχε κυρίως διότι προσέκρουσε στὸ λαϊκὸ θρησκευτικὸ αἶσθημα⁵⁹.

Εἰδικώτερα, ἡ ἀρχὴ τοῦ Σχίσματος ἔλαβε χώρα τὸ 1054, ἀλλὰ βαθμηδὸν ἐξελίχθηκε, ἀναπτύχθηκε καὶ ὀριστικοποιήθηκε τὸ 1204⁶⁰, ὅταν ἡ κατάκτηση τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τοὺς Σταυροφόρους εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν βίαιη ἐπιβολὴ στὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως τῆς περὶ Ἐκκλησίας καὶ παπικοῦ Πρωτείου ρωμαϊκῆς ἀντιλήψεως μὲ τὴν τοποθέτηση στὴν θέση τοῦ ὀρθοδόξου Πατριάρχου ἐνὸς ὑποταγμένου στὴν Ρώμη Λατίνου μὲ τὶς εὐλογίες τοῦ Πάπα Ἰννοκεντίου Γ'⁶¹. Ὁ Πάπας Εὐγένιος Δ΄ δικαιολογοῦσε τὴν πρωτοβουλία του γιὰ τὴ σύγκληση Συνόδου μὲ τὴν ἐντολὴ τοῦ Κυρίου, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐμπιστευθεῖ σὲ αὐτὸν τὴν φροντίδα «τῆς οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας». Ἡ κεφαλὴ καὶ μητέρα ὄλων τῶν Ἐκκλησιῶν θὰ ἦταν ἡ «Ρωμαϊκὴ Ἐκκλησία». Ὁ Εὐγένιος ἐπεκαλεῖτο ἐπίσης τὴν παρουσία τοῦ Ἁγίου Πέτρου στὴν Ρώμη. Ἀπὸ ἐκεῖ ἐξεμαίευσεν καὶ τὸ Πρωτεῖον ἐξουσίας, τοῦ ὁποῖου τὴν οἰκουμενικότητα ἰδιαίτερος ὑπογράμμισε⁶². Ἡ τραγικὴ σχισματικὴ ἐξέλιξις καὶ διαδικασίᾳ κορυφώνεται στοὺς κανόνες 4, 5 καὶ 9 τῆς κατὰ τὸ 1215 συγκληθείσης Δ΄ Συνόδου τοῦ Λατερανοῦ (12ης Οἰκουμενικῆς Συνόδου κατὰ τοὺς Ρωμαιοκαθολικοὺς ποὺ κατήργησαν τὴν αὐτοτέλεια καὶ ἀνεξαρτησία τῶν Ἐκκλησιῶν, οἱ ὁποῖες θεμελιώνουν τὴν ζωὴ τους στὴ μετ' ἀλλήλων εὐχαριστιακὴ κοινωνία)⁶³. Ἐκτοτε ἡ Δυτικὴ Ἐκκλησία θὰ προσπαθῆσει μετὰ τὴν περιπέτεια τῆς Δ΄ Σταυροφορίας καὶ τῶν συνεπειῶν

59. X. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, «[Βιβλιοκρισία] J. Gill, S.J., *The Council of Florence*, Cambridge, At the University Press, 1959», *ΕΕΒΣ*, 29(1959), 494-499.

60. Πβ. τοὺς δυὸ ἐπετειακοὺς τόμους, ποὺ περιλαμβάνουν τὰ ἀντίστοιχα Πρακτικὰ Συνεδρίων. (α) *Ἡ Τέταρτη σταυροφορία καὶ ὁ ἑλληνικὸς κόσμος*, ἐπιμ. Ν. Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, Ἀθήνα, 2008, 471 σσ. [ΕΙΕ/ΙΒΕ, Τὸ Βυζάντιο σήμερα, 5]. (β) Ἐπιστημονικὸ Συνέδριο (12.1.2005) 1054-1204-2004. Δυὸ ἐπέτειοι μὲ κοινὴ δυναμικὴ στὶς σχέσεις Ἀνατολῆς-Δύσεως, *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*, ΜΔ΄ (2009), 485-620.

61. Th. NIKOLAOU, Die Vervollständigung des Schismas zwischen Ost- und Westkirche im Jahr 1204 und die Anfänge des Uniatismus, εἰς Th. NIKOLAOU et al., ἐπιμ., *Das Schisma zwischen Ost- und Westkirche-950 bzw. 800 Jahre danach (1054 und 1204)*, Münster, LIT Verlag, 2004.

62. A. LEIDL, Αἱ περὶ πρωτείου διαπραγματεύσεις κατὰ τὴν Σύνοδον τῆς Φλωρεντίας ὡς ἀπάντησις πρὸς τὴν δυτικὴν θεωρίαν τῆς ὑπερτάτης αὐθεντίας τῆς Οἰκουμενικῆς Συνόδου καὶ τὴν Ἀνατολικὴν θεωρίαν τῆς Πενταρχίας (μτφ. Φωκᾶ ΑΓΓΕΛΑΤΟΥ), *Γρηγόριος Παλαμᾶς* 61(1978), 155-180 [=ΦΩΚΑ ΑΓΓΕΛΑΤΟΥ, *Πατερικὰ Μελετήματα καὶ Ἐκκλησιαστικὰ Θέματα*, ἐπιμ. πρωτ. Δ. Κωνσταντέλου, Θεσσαλονίκη, Πατριαρχικὸν Ἴδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, 1999, 323-344, κυρίως 328].

63. E. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, «[Βιβλιοκρισία] Th. Nikolaou et al., *Das Schisma* [βλ. σημ. 61], *Θεολογία*, 77(2006), 745.

της να υπαγάγει με τη μέθοδο τῆς διεξαγωγῆς τοῦ θεολογικοῦ διαλόγου καὶ τῆς ὑποσχέσεως ἀποτροπῆς τῆς ἀπειλῆς νέας σταυροφορίας ἢ τῆς προσφορᾶς στρατιωτικῆς βοήθειάς τὴν Ἀνατολὴ στὴν Δύση. Τοῦτο κορυφώνεται με δύο συνόδους, τὴν τῆς Λυῶν (7 Μαΐου – 17 Ἰουλίου 1274)⁶⁴ καὶ τῆς Φερράρας – Φλωρεντίας (1438-1439)⁶⁵. Ἡ διάσπαση ποὺ θὰ ἐπέλθει στὴ Δυτικὴ Ἐκκλησία, ἢ ὁποία θὰ κορυφωθεῖ μετὰ τὴν βαβυλώνεια αἰχμαλωσία τῶν Παπῶν στὴν Avignon (1308-1368), θὰ συνεχισθεῖ με τὶς ἔριδες ποὺ θὰ ξεσπάσουν με τὶς διαδοχικὰς Συνόδους τῆς Πίζης (25 Μαρτίου 1409), Κωνσταντίας (5 Νοεμβρίου 1414), Παβίας-Σιένης (1423-1424) καὶ Βασιλείας (1431-1437)⁶⁶. Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν δογματικῶν ἀγῶνων μεταξὺ ἐνωτικῶν καὶ ἀνθενωτικῶν, καὶ πέραν τούτων μέχρι τῆς Συνόδου στὸ Trento (1545-1563), ἡ βυζαντινὴ Ὁρθόδοξος Θεολογία ἔμεινε ἀνεπηρέαστος ἀπὸ τῆς λατινικῆς, ὡς τοῦτο ἐμφαίνεται ἀπὸ τὶς δογματικὰς συγγραφὰς τοῦ Παχωμίου Ρουσάνου (1508-1553) καὶ τῶν «Ἀποκρίσεων» τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἱερεμίου Β΄ τοῦ Τρανοῦ πρὸς τοὺς Λουθηρανούς θεολόγους τῆς Βυρτεμβέργης⁶⁷. Ἡ πολιτικὴ κατάσταση στὴ Δύση δὲν ἦταν ἢ καλύτερη δυνατὴ. Πόλεμοι διεξάγονταν μεταξὺ τῶν χριστιανῶν ἡγεμόνων. Ἡ Ἀγγλία καὶ μία Γαλλία διηρημένη ἀπὸ ἐσωτερικὰς ἔριδες ζοῦσαν ἀκόμα στὴν ἀγωνία τοῦ ἑκατονταετοῦς πολέμου. Ἡ Πολωνία φιλονικοῦσε με τοὺς Τεύτονες ἱππότες.

64. Ἡ Σύνοδος τῆς Λυῶν ἀναγνωρίζεται ὡς ἸΔ΄ Οἰκουμενικὴ γιὰ τὴν Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία. Πβ. Y. CONGAR, 1274-1974. Structures ecclésiiales et conciles dans les relations entre Orient et Occident, *Revue des Sciences Philosophiques et Théologiques* 58(1974), 335-390.

65. Περὶ τῆς Συνόδου τῆς Φερράρας-Φλωρεντίας πβ. ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΥ Β΄ [ΔΑΝΗΛΙΔΟΥ] Ἀλεξανδρείας, Τὸ ἄκυρον τῆς ἐν Φλωρεντία ἐνώσεως, ἐν *Τὰ Ἄπαντα Χριστοφόρου Β΄*, ἐπιμ. Εὐγ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ, τόμ. Α΄, Ἀλεξάνδρεια 1960, 35-110. Βασ. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ, Φερράρας-Φλωρεντίας Σύνοδος, *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία* 11 (1967), στ. 1015-1020. Ἀ. ΠΑΠΑΔΑΚΗ με τὴν συνεργασία J. Meyendorff, *Ἡ Χριστιανικὴ Ἀνατολὴ καὶ ἡ Ἄνοδος τοῦ Παπισμοῦ. Ἡ Ἐκκλησία ἀπὸ τὸ 1071 ἕως τὸ 1453*, μτφ. Στ. ΕΥΘΥΜΙΑΔΟΥ, Ἀθήνα, ΜΙΕΤ, 2003, 556-609. Τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη τῶν προσπαθειῶν προσεγγίσεως Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως κατὰ τὸν 15ον αἰῶνα πραγματεύεται ὁ Ἄδαμ. Ν. ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, Αἱ κατὰ τὸν ἸΕ΄ αἰῶνα ἀπόπειραι πρὸς Ἐνωσιν τῶν Ἐκκλησιῶν, *Θεολογία* 1(1)(1923), 99-108, 202-217, 2(1)(1924), 24-45, 2(2)(1924), 121-147. Μ. ΦΟΥΓΙΑΣ, *Ἑλληνες καὶ Λατίνοι*. Ἀθήνα, Ἀποστολικὴ Διακονία, 1994², Μέρος Πέμπτον.

66. Στ. ΚΟΥΡΟΥΣΗΣ «[Βιβλιοκρισία] Θ. Ζήση, Γεννάδιος Β΄ Σχολάριος. Βίος-συγγράμματα-διδασκαλία. Θεσσαλονίκη 1980», *ΕΕΒΣ*, ΜΔ΄(1979-1980) 440-462, ἐνταῦθα σ. 441.

67. Πβ. Ιω. ΚΑΡΜΙΡΗΣ, Ἐκκλησιολογικὰ εἰσηγήσεις πρὸς τὴν μικτὴν θεολογικὴν ἐπιτροπὴν ἐπὶ τοῦ διαλόγου μεταξὺ Ὁρθοδόξων καὶ Παλαιοκαθολικῶν, *Θεολογία*, 45(1974), 433-454, ἐνταῦθα σ. 448.

Ὁ Σιγισμούνδος, ἀφοῦ ἐξασφάλισε τὴ θέση του μὲ κάποια δυσκολία, περιεπλάκη πρῶτα μὲ τοὺς Βενετοὺς καὶ ἔπειτα σὲ ἐσωτερικὸ ἀγώνα μὲ τοὺς Βοημοὺς τῆς ἴδιας του τῆς χώρας. Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Μεγάλου Σχίσματος τῆς Δύσεως καὶ γιὰ σαράντα περίπου χρόνια ὑπῆρξαν δυὸ καὶ τρεῖς Πάπαι, καὶ ὁ καθένας ἀγωνιζόταν μὲ ὄπλα καὶ συμμαχίες, μὲ δωροδοκίες καὶ μὲ ἀφορισμὸ τῶν ἀντιπάλων νὰ ἐξασφαλίσει γιὰ τὸν ἑαυτό του τὴν μεγαλύτερη ὑποστήριξη ἀνάμεσα στὰ ἔθνη⁶⁸. Ἡ περιορροῦσα αὐτὴ ἀτμόσφαιρα ἐπηρέασε προφανῶς τὸν Γεμιστὸ γιὰ τὴν δημιουργία τοῦ ἰδικοῦ του κοσμοειδώλου.

Ἐνα σημεῖο τριβῆς εἶναι ἡ ἐπίδραση τῆς περὶ ἰδιοκτησίας ἀπόψεως τοῦ Γεμιστοῦ ἐπὶ τοῦ Ἀγγλοῦ διανοητοῦ καὶ Καγκελλαρίου Thomas Morus καὶ τοῦ ἔργου του *Utopia* (1516). Ἡ ἄποψη αὐτὴ ἐδράζεται ἐπὶ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ Ὁλλανδὸς οὐμανιστὴς Erasmus (1466-1536) κατεῖχε στὴν βιβλιοθήκη του⁶⁹ τὰ χειρόγραφα τῶν δύο Ὑπομνημάτων τοῦ Πλήθωνος. Ἡ στενὴ φιλία τοῦ Erasmus μὲ τὸν Thomas Morus καὶ ἡ ἀνταλλαγὴ ἐπισκέψεων ὁδήγησαν κατὰ τὸ παρελθόν⁷⁰ συγγραφεῖς στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Morus ἐγνώριζε τὸ περιεχόμενο τῶν δύο Συμβουλευτικῶν καὶ ἐπηρεάσθηκε κατὰ τὴν συγγραφὴ τοῦ ἔργου του ἀπὸ τὸν Πλήθωνα. Ἡ ἄποψη αὐτὴ ἐπανῆλθε προσφάτως στὸ προσκήνιο⁷¹ καὶ ὑποστηρίζεται ὑπὸ τοῦ σ.. Ὅμως, κατὰ τὸ παρελθόν, ἐξετάσαμε ἐνδελεχῶς τὶς θεωρίες

68. J. GILL, *The Council of Florence* (Cambridge 1959), 12-13.

69. FR. HUSNER, Die Bibliothek des Erasmus, ἐν *Gedenkschrift zum 400. Todestag des Erasmus von Rotterdam*, ἐκδ. ὑπὸ τῆς Historische und Antiquarische Gesellschaft zu Basel, 1936, σσ. 228-259, ἐνταῦθα σ.242, No 273 καὶ 276 τοῦ καταλόγου τῆς Βιβλιοθήκης.

70. Τοῦτο ἔθιξεν ἀρχικῶς ὁ FR. MASAI, *Pléthon et le platonisme de Mistra*. Paris, Les Belles Lettres 1956, σ. 75, σημ. 2, καὶ ἀνέλυσε ἐκτενέστερα ὁ J. DUNCAN M. DERRETT, Gemistus Plethon, the Essenes and More's Utopia, *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* XXVII(3), (1965) 579-606, ἐνταῦθα σσ.580-591. N. PATRICK PERITORE, The Political Thought of Gemistos Pletho: A Renaissance Byzantine Reformer, *Polity*, X(2)(Winter 1977)168-191, ἐνταῦθα σ. 169 καὶ ὁ D. DEDES, Die wichtigsten Gründe der Apostasie des Georgios Gemistos (Plethon), *Φιλοσοφία* 15/16(1985/86), 352-375, ἐνταῦθα σ. 372, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ ὅτι ὁ Morus ἐγνώρισε τὰ Ὑπομνήματα μέσω τοῦ Pico della Mirandola, ἄποψη, ποὺ ἀνασχευάσθηκε ἀπὸ τὸν W. BLUM, *Georgios Gemistos Plethon. Politik, Philosophie und Rhetorik im späbyzantinischen Reich (1355-1452)*, Stuttgart, A. Hiersemann, 1988, σ.40 [Bibliothek der griechischen Literatur 25].

71. P. GARNSEY, Gemistus Plethon and Platonic Political Philosophy, PH. ROUSSEAU – M. PΑΡΟΥΤΣΑΚΙΣ, eds., *Transformations of Late Antiquity. Essays for Peter Brown*, Ashgate, 2009[ανατ. 2011], 327-340.

περὶ ἰδιοκτησίας τῶν δυὸ στοχαστῶν⁷², ἀναδειξάμε τὰ κοινὰ σημεῖα καὶ τὶς διαφορὰς τῶν καὶ κυρίως προβάλαμε τὸ διαφορετικὸ οἰκονομικο-κοινωνικὸ πλαίσιο⁷³. Τέλος, δὲν πρέπει νὰ μᾶς διαφεύγει μία σημαντικὴ συνιστώσα τῆς προσωπικότητος τοῦ Γεμιστοῦ⁷⁴: Θεωρητικῶς ὁμιλεῖ γιὰ ἐλευθερία τῆς χρήσεως τῆς γῆς, ἐμπράκτως ταυτίζεται μὲ τοὺς γαιοκτῆμονες ποὺ στηλιτεύει, ἀποδεχόμενος μεγάλες ἐκτάσεις γῆς τοῦ Δεσποτάτου, οἱ ὁποῖες τοῦ παραχωροῦνται ὑπὸ τῶν Δεσποτῶν καὶ ἐπικυροῦνται ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος⁷⁵. Οἱ γαῖες αὐτὲς παραδίδονται κυρίως πρὸς τοὺς γυιοὺς τοῦ Γεμιστοῦ καὶ τέτοιου εἴδους παραχωρήσεις ἀποτελοῦν ἓνα βῆμα τεράστιον πρὸς τὸν φεουδαλισμόν⁷⁶.

Ἄς μας ἐπιτραποῦν ἐπίσης δυὸ διορθώσεις – προσθήκες στὸ βιβλίον. Ἡ πρώτη διόρθωση ἀφορᾷ τὸ ὄνομα τοῦ G. Finley (σσ. 428-429, σ. 22, σημ. 53, σ. 435). Τὸ ὀρθὸν εἶναι G. Finlay (1799-1875). Πρόκειται γιὰ τὸν γνωστὸ Σκῶτο νομομαθῆ καὶ ἱστορικὸ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, ὁ ὁποῖος ἔζησε στὴν Ἑλλάδα. Ἡ δευτέρη διόρθωση-προσθήκη εὐρίσκεται στὴν βιβλιογραφία. Στὴν σ. 429 ἀναγράφεται: *Oratio ad Manuelem* (Πρὸς τὸν βασιλέα [Μανουήλ]), ed. Sp. Lampros, ΠΠ, 3: 309-312. Ὁ τίτλος εἶναι λανθασμένος, δεδομένου ὅτι τὸ ἔργον αὐτὸ τοῦ Γεμιστοῦ ὁ Λάμπρος τὸ ἐπιγράφει: Πρὸς τὸν Βασιλέα [Ἰωάννην Παλαιολόγον]. Τὸ συγκεκριμένο

72. X. Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, Αἱ περὶ ἰδιοκτησίας ἀπόψεις τοῦ Γεωργίου Γεμιστοῦ Πλήθωνος καὶ ἡ θέσις τῶν εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν οἰκονομικῶν ἰδεῶν, *ΕΕΒΣ*, Ν' (1999-2000) 17-38 [=X. Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, *Πληθώνεια Οἰκονομικὰ Μελετήματα*, Ἀθήνα, Ἐλευθέρη Σκέψις, 2001, σσ. 116-139]. Πβ. S. SPENTZAS, George Gemistos – Plethon and his position on private ownership as it appears in his two memoranda, *Χαρμόσυνον Ἀριστοβούλου Μάνεση*, τόμ. Γ', Ἀθήνα, Σάκκουλας, 2000, 233-240.

73. Σημαντικὲς διαφορὰς ἀνάμεσα στὸν Πλήθωνα καὶ στὸν Morus ἀναγνωρίζει ὁ Y. SMARNAKIS, A contribution to the archaeology of Modern Thought: History and Utopia in Plethon's *Oeuvre*, *Historein-ἱστορεῖν*, 7(2007), 103-113, ἐδῶ σ. 110.

74. Εὐστοχα τὸ ἀναδεικνύει καὶ τὸ προβάλλει ὁ Δ. Β. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Ἡ γένεσις τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, ἐφημ. *Ἐστία*, 23.5.2009, ὅταν γράφει ὅτι πρόκειται γιὰ ἓναν φιλόσοφο, «ὁ ὁποῖος ἔταξε κατ' ἀντινομίαν τὸν ἑαυτὸν του εἰς τὴν τάξιν τῶν ἀρχόντων, διὰ τῶν δυὸ, ὡς ἄνω, φεούδων τὰ ὁποῖα εἶχεν ἐκ δωρεᾶς εἰς τὴν κατοχὴν του, ἐφρόντιζε δὲ νὰ περιέλθουν καὶ εἰς τοὺς ἀπογόνους τῶν».

75. Πβ. Θ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Αἱ δημοσιονομικαὶ θεωρίαι τοῦ Γεμιστοῦ-Πλήθωνος, *Πελοποννησιακὰ* 16 (1990), 273-359, ἐνταῦθα σ. 318, σημ. 64.

76. Α. ΔΙΟΜΗΔΟΥΣ, Τὸ χρυσόβουλλον Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου καὶ τὸ φεουδαλικὸν δίκαιον εἰς τὸ Βυζάντιον, *ΠΑΑ* 19(1944) [δημ. 1948]194-198, ἐνταῦθα σσ.194-195.

ἔργο ἐξεδόθη τὸ πρῶτον ἀπὸ τὸν J. Müller⁷⁷, ἐν συνεχείᾳ ἀπὸ τὸν Λάμπρον, ὅπως γράφει ὁ σ., ἀκολούθησε ὁ Ἄπ. Βακαλόπουλος⁷⁸, ὁ Χρ. Σολδάτος⁷⁹ καὶ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν μετάφραση γερμανιστί⁸⁰, ὑπάρχει καὶ μετάφραση στὴν νεοελληνική⁸¹. Κατὰ τὸ παρελθόν⁸² ἀποδείξαμε πειστικῶς ὅτι ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ ἀπευθύνεται πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Μανουήλ καὶ ὄχι πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννη Ε΄.

Ὁ σ. δὲν φείσθηκε χρόνου, κόπου καὶ μόχθου νὰ μᾶς παρουσιάσει μίᾳ νέα μονογραφία περὶ τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Γεμιστοῦ, προσθέτοντας στὸ ψηφιδωτὸ καὶ προκαλώντας παράλληλα τὸν ἐρευνητὴ γιὰ περαιτέρω ἔρευνα.

ΧΡΗΣΤΟΣ Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ,
ΑΘΗΝΑ

77. J. MÜLLER, *Byzantinische Analekten, Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*, philos.-hist. Klasse, IX,2, Wien, 1852, 330-419, 400-402.

78. ΑΠ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Πηγὴς τῆς Ἱστορίας τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*. I. 1204-1669, Θεσσαλονίκη, 1965, σσ.134-136.

79. ΧΡ. ΣΟΛΔΑΤΟΣ, *Γεώργιος Γεμιστός-Πλήθων. Συμβολὴ εἰς τὸ ἔθνικόν ἔργον τοῦ φιλοσόφου εἰς τὸν Μυστρᾶν καὶ τὴν θεμελίωσιν ὑπ' αὐτοῦ τῶν φιλοσοφικῶν σπουδῶν εἰς τὴν Φλωρεντίαν*, Ἀθήναι 1973, σσ. 57-59 (κεείμενο), καὶ σσ. 59-61 (ἀνάλυση τῆς ἐπιστολῆς).

80. W. BLUM, *Georgios Gemistos Plethon ...* σσ. 188-190.

81. Χ. Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, *Γεώργιος Γεμιστός Πλήθων περὶ τῶν πελοποννησιακῶν πραγμάτων*, Ἀθήνα, Ἐλευθέρη Σκέψις, 2002, σσ.130-137 καὶ σ. 138 σημειώσεις - σχόλια.

82. Χ. Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, Μία σημαντικὴ πρόσφατη πληθώνεια ἔκδοση, *Βυζαντινὸς Δόμος*, 5-6, 1991/1992 [δημ. 1993], σσ. 41-45 [=ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, *Πληθώνεια Οἰκονομικὰ Μελετήματα ...* σσ. 140-146, ἐνταῦθα σσ. 142-143].

